

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота

магістра

з теми: **«ПОЛІТКА ПАМ'ЯТІ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ НА  
РУБЕЖІ ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ»**

Виконав: студент 2 курсу Іst1-М22 групи  
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)  
за освітньо-професійною програмою Середня  
освіта (Історія)

Желізняк Олександр Михайлович

Керівник: Лисенко Олександр Євгенович доктор  
історичних наук, професор

Рецензент:

Кам'янець-Подільський - 2023

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>3</b>
<b>Розділ I. Джерела та історіографія проблеми.....</b>	<b>6</b>
1.1. Історіографія дослідження.....	6
1.2. Джерельна база.....	13
1.3. Методологія дослідження.....	14
<b>Розділ II. Політика пам'яті: природа та властивості.....</b>	<b>18</b>
2.1. Теоретичні підходи до осмислення колективної пам'яті в світі та Росії.....	18
2.2. Характерні риси політики пам'яті в сучасній Росії.....	28
<b>Розділ III. Етапи та актори історичної політики в сучасній Росії.....</b>	<b>36</b>
3.1. Основні етапи й практика зміни російською державою історичної пам'яті..	36
3.2. Суб'єкти формування російської історичної політики.....	52
<b>Розділ IV. «Базові сюжети» колективної пам'яті та механізми їхньої актуалізації.....</b>	<b>66</b>
4.1. Київська Русь та політика російської держави в присвоєнні її історії.....	66
4.2. Образ «Революції 1917 року» та діяльності радянської влади в російській історичній політиці.....	70
4.3. «Велика Вітчизняна Війна» та політика пам'яті.....	77
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>86</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....</b>	<b>91</b>
<b>ДОДАТКИ</b>	

## ВСТУП

**Актуальність дослідження.** У сучасному світі все помітнішим стає суспільний інтерес до осмислення власної минувшини. Історична пам'ять є чинником, що визначає характер колективних уявлень про минуле, оцінку нинішніх подій та бачення стратегії майбутнього розвитку суспільства. Цей феномен знаходить вияв і в багатьох суспільних сферах сучасної Росії: у політичній, соціальній, культурній.

Політика пам'яті в Росії однією з важливих сфер державного управління, що визначає необхідність її наукового осмислення, окреслення загальної сутності, завдань, засобів, механізмів, принципів, моделей впровадження. А зростання уваги до теми політики пам'яті та меморіальних конфліктів в цій країні насамперед обумовлюється суттєвими змінами у сфері геополітики, масштабною трансформацією структури суспільства, небажанням забути своє комуністично-тоталітарне минуле. Також розвал соціалістичного блоку та Радянського Союзу, відмова переважної більшості колишніх держав соцтабору, від ідеології марксизму, поява нових країн на карті світу та включення їх до системи міжнародних відносин – усе це зумовило запуск безлічі тісно пов'язаних між собою процесів. І на них довелося реагувати політичному керівництву РФ та пропонувати власні шляхи їх вирішення.

У цьому контексті більшість дослідників погоджуються з твердженням Д. Белла: «Щоб сформувати... почуття єдності з іншими людьми, що належать до тієї ж нації, необхідно, щоб індивід міг ототожнювати себе з наративом, що розгортається в часі», в якому нації «відводиться центральна та позитивна роль» [83, с.5]. Розуміння цих чинників дозволить визначити місце та роль відповідної царини пам'яті в сучасному російському державотворенні. Тож, актуальність вивчення тенденцій розвитку політики історичної пам'яті в сучасній тоталітарній Росії та особливостей його впровадження у процесах політичного впливу визначається низкою чинників теоретичного і прикладного характеру.

**Метою** дослідження є науковий аналіз формування політики історичної пам'яті РФ як основного чинника формування національної ідентичності росіян.

Мета дослідження обумовила необхідність вирішення таких **завдань**:

- 1) проаналізувати стан історіографічного дослідження проблеми;
- 2) охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- 3) обґрунтувати природу політики пам'яті, з'ясувати її особливості;
- 4) визначити характерні риси історичної пам'яті Росії;
- 5) узагальнити практичне наповнення етапів політики історичної пам'яті РФ;
- 6) виявити основних навкололадних історико-політичних акторів та провести порівняльний аналіз їхньої ролі у формуванні та реалізації комеморативної політики;
- 7) розглянути проблему присвоєння Росією історії Київської Русі, трансформацію образів революції 1917 року та перемоги у «Великій Вітчизняній війні» під впливом суспільно-політичних чинників.

**Об'єктом** дослідження є інститут пам'яті Росії, що розглядається як сукупність практик, що використовуються історико-політичними акторами з метою спрямованої зміни образу минулого.

**Предметом** дослідження є науковий аналіз змісту політики пам'яті, характеристика її етапів, діяльності основних акторів та трансформації «базових сюжетів» в сучасній Росії за допомогою політичного впливу.

**Хронологічні межі** дослідження обмежуються часом виникнення РФ та широкомасштабним вторгнення її військ в Україну, а отже становитимуть кінець ХХ ст. та 2023 р.

**Територіальні межі** роботи обумовлені сучасною територією РФ.

**Апробація результатів дослідження.** Основні положення дослідження висвітлено в 1 науковій публікації на тему «Велика вітчизняна війна» та політика пам'яті в СРСР та Росії». Матеріал розміщено в збірнику «Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарницький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип.20. Ч.2.

**Практичне значення** дослідження полягає у тому, що його матеріали і

висновки можуть бути використані при проведенні уроків в школі, підготовці спецкурсів, проведенні лекційних та семінарських занять.

**Структура.** Матеріал дослідження викладено у проблемно-хронологічній формі. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (90 позицій), додатків (7 таблиць). Загальний обсяг дослідження становить 109 сторінок, основний зміст викладено на 90 сторінках.

- Аналіз джерел та історіографії уможливила з'ясування стану наукового опрацювання теми «Політика пам'яті в Російській Федерації на рубежі ХХ-ХХІ століть». В історіографічному огляді виокремлено вітчизняні та російські праці. Вітчизняні вчені зосередилися на теоретичних питаннях політики пам'яті, висвітленні проблем комеморації і в Україні, і на окупованих РФ територіях та протистоянні російській загрозі в цій сфері. В інтерпретації вказаних аспектів найбільш помітне місце посідають праці Ю. Темірова, В. Ткаченка, Л. Нагорної, Г. Касьянова, В. Бабки. Серед праць, написаних дослідниками з Росії слід виділити ґрунтовні дослідження О. Міллера, О. Малинової, Е. Лезиної, М. Копосова, С. Белова. Завдяки їм вдалося детально простежити проблему розвитку історичної політики в Росії, схарактеризувати її основних політичних акторів, зрозуміти характерні риси меморіальної політики та побачити практичну складову зміни «базових сюжетів» цього процесу.

Спільною рисою значної частини досліджень є відсутність акцентування на характерних рисах політики пам'яті в Росії, впливу суб'єктів на її формування й трансформацію, порівнянні її з схожими процесами в сусідніх країнах: Україні, Польщі, Німеччині. Також присутній брак досліджень про присвоєння Росією історії Київської Русі, причинно-наслідкову залежність між політикою пам'яті та війнами, які Росії веде в останні десятиліття. Незважаючи на різноманіття дослідницьких підходів, історіографічна ситуація, що склалася, на наш погляд, характеризується недостатньою зацікавленістю внутрішніми механізмами вироблення політичного курсу у цій сфері. Подібно до «чорної скриньки» Д. Істона, система акторів історичної політики, їх взаємодія між собою, з експертною спільнотою та державною владою залишаються прихованими від професійного погляду. У більшості випадків аналізуються лише «входи» (стан колективної пам'яті) та «виходи» (політична риторика, символи тощо) цієї системи, що призводить до суттєвого спотворення всієї картини. Саме в полягає нагальна теоретична проблема, яка потребує вирішення.

- Джерельну базу роботи становлять сучасні джерела з історії Росії. Серед них – юридичні документи Російської Федерації, укази, послання та

виступи президентів РФ Путіна та Медведєва, проекти законів, власне закони, Стратегія державної безпеки, резолюція Європейського парламенту та інші. Кожен з таких документів має свої особливості і потребує критичного осмислення.

Визначено, що перші кроки в дослідженні історичної пам'яті зроблено вченими Європи та Америки в ХХ ст. До них можна віднести напрацювання М. Альбвакса (Гальбвакса), Ф. Єйтс, О. Г. Ексле, П. Нора, П. Гаттона, П. Коннертона, Дж. Оліка, Я. Ассмана.

Теоретичним і методологічним підґрунтям кваліфікаційної праці є концептуальні напрацювання в галузі пам'яттєвих студій. Їхнім смисловим осердям є твердження про те, що історична пам'ять – це сукупність процесів і результатів запам'ятовування, збереження, відтворення та забування соціокультурними групами спільного культурно-історичного досвіду. Зміст історичної пам'яті зберігається та виражається в наративній (історичні міфи, символи та архетипи, суспільні цінності та стереотипні оцінки), а ретранслюється в перформативній (комеморативні церемонії, місця пам'яті, традиції та звички, стереотипи поведінки) формі. Суспільними сферами, що впливають на формування історичної пам'яті, взаємодоповнюючи одна одну, є політика пам'яті, історична освіта, меморіальна культура, медійний дискурс.

У результаті дослідження встановлено, що іманентними рисами російської історичної пам'яті є поєднання радянських ідеологічних наративів та окремих сучасних сюжетів, зосередження уваги на постаті Й. Сталіна та його помилках засобах їхнього виправлення. Важливим для росіян є феномен «втраченого минулого», він заважає їм стати на шлях демократичного розвитку і підштовхує до агресії щодо сусідніх народів. Особливо гостро це розчарування переживалося в 90-ті роки, не тільки у зв'язку з труднощами у подоланні комуністичної спадщини, а й у зв'язку з розпадом радянської імперії та втратою ролі великої держави. Значне поширення серед росіян отримав правоконсервативний напрям, який уславлює перемоги в космосі та під час війни і забуває сталінські злочини та революції 1917 р. Історична політика в Росії відіграє важливу роль і набула

широкого застосування, але її використання створює певні суперечності та викликає критику істориків. В країні не вдалося сформувати того набору цінностей, який дав би можливість конкурувати з цінностями суспільства споживання. Також впровадження історичної політики в Росії створило протистояння з сусідами, які набули вигляду «війн пам'яті». Формують політику пам'яті не історики, а політики. Затято культивується культ війни. Значного розповсюдження набули такі явища, як «победобесіє», пропаганда православно-конфесійної винятковості, культивування ненависті до західних демократичних цінностей. У той же час у Росії приховано зберігається «рівняння на Захід», що виявляється як в елементах неоліберальної економічної політики, так і в спробах подальшої інтеграції до міжнародної політичної системи. І навіть частково в концепції «суверенної демократії». А для більшості інших країн Східної Європи Захід залишається головним орієнтиром їхньої політики.

З'ясовано, що починаючи з 90-х років Росія повільно, але неухильно рухалася до нової моделі політики пам'яті. Це виявилось на першому етапі комеморативної політики в часи президенства Б. Єльцина. Її характерними рисами були формальна боротьба з комунізмом, пошук нових цінностей, критика сталінського періоду, трансформація пам'яті про Другу світову війну, як війну народу, а не держави. Фундаментальніші зміни відбулися після приходу до влади В. Путіна в кінці 90-х рр. та на початку нульових. На той час було реалізовано проект звеличення пам'яті про перемогу у радянсько-німецькій війні, почали заборонятися підручники, які заважали владі, та створювалися нові, де замовчувалися неприємні сторінки історії і наводилися потрібні путінській владі факти, ухвалювалися нормативні акти, які захищали пам'ять про перемогу від «фальсифікацій» та «нападів» сусідів. Звідси – «війни пам'яті», що мали місце у Росії та між нею і сусідами. Найважливішою їх причиною послужила нова історична політика російського уряду, яка полягає у культивуванні міфу глорифікаційного «Великої Вітчизняної війни».

Існують підстави констатувати, що політика пам'яті є для теперішньої російської влади важливим інструментом консолідації соціальної бази всередині



країни, а також реалізації стратегічної мети зовнішньої політики – відновлення статусу світової держави. Слабкість громадянського суспільства, індивідуалістичних цінностей полегшує для влади формування необхідних складових колективної пам'яті росіян, але водночас робить ефект відносно нетривалим. Проблеми колективної ідентичності, включно з її історичним і перспективним вимірами, обумовлюють незначну вкоріненість, стійкість інтерпретацій історії, які просуває правлячий режим. На міжнародній арені російська політика пам'яті за основну мету має дестабілізацію «ворожого оточення», а тому переважно шкодить іміджу і репутації країни.

З'ясовано, всі ключові суб'єкти історичної політики РФ легко виявляються в російській практиці останніх десятиліть. Це виявляється в їх конкретних діях. По-перше, тривають спроби насадження в школі за наполегливих рекомендацій президента єдиного, редагованого з політичного центру, підручника історії. По-друге, створюються спеціальні політично заангажовані структури, що поєднують завдання організації досліджень в галузі історії з контролем за архівами та видавничою діяльністю. По-третє, здійснюється спроба законодавчого регулювання історичних інтерпретацій. По-четверте, відсутні кроки, спрямовані на засудження КПРС, КДБ та інших репресивних органів. Зрештою, мають місце типові для історичної політики методи легітимації та ідеологічного забезпечення всіх перерахованих вище практик. Як і в більшості сусідніх країн, вістря історичної політики в Росії спрямоване всередину країни. Водночас мають місце дії, що стосуються населення сусідніх країн. Адже якщо в Росії історична політика сусідів викликає цілком виправдану зневагу та обурення, навряд чи натхненники російської історичної політики всерйоз сподіваються, що до плодів їхніх зусиль за кордоном будуть ставитися інакше!

Російська історіографія в контексті політики історичної пам'яті намагається показати зв'язок між історією Київської Русі та сучасною Росією. Початок цьому процесу було покладено за Катерини II. В подальшому теорія про три братні народи перекочувала в СРСР, а далі й в Росію. А тому сьогодні за офіційною версією походження росіян, яку за президенства Володимира Путіна

було затверджено і внесено у всі підручники, «історія Росії налічує понад тисячу років, починаючи з переселення східних слов'ян на Східно-Європейську (Руську) рівнину, які розділилися на росіян, українців та білорусів».

Інше ставлення в Росії до революції 1917 р. В СРСР ця подія займала центральне місце поряд з її лідером Леніним та іншими очільниками країни. Але з кінця 50-х її значення починає нівелюватися. В 90-х роках революцію все частіше почали називати «переворотом», критикувати її керівників за надмірну жорстокість, як убивство царської родини, а на початку XXI ст. про її помилки заговорив навіть В. Путін.

Чільне місце в системі політики історичної пам'яті РФ посідає перемога в Другій світовій війні. Формування образу перемоги у війні почалося ще в часи СРСР. Найвищого рівня ідеологічної експлуатації ці події отримали в сучасній Росії. Образ минулого (для реалізації внутрішньополітичних завдань) вибудовується навколо теми колективного подвигу та загальної жертви за допомогою законодавчих актів, ритуалів, книг, виступів чиновників, що забезпечує високий рівень емоційного наповнення відповідних символів, а також забезпечує вироблення інгрупового фаворитизму, зміцнюючи національно-державну ідентичність та сприяючи її відтворенню. Водночас так і не було сформульовано привабливого образу минулого, який міг би транслюватися до країн як ближнього, так і далекого зарубіжжя на рівні масової культури та в контексті офіційного дискурсу.

Подальше вивчення історичної пам'яті Росії як фактора політичного впливу може бути пов'язане з аналізом меморіальних процесів регіонального рівня, етнокультурних відносин у дискурсі політики пам'яті, а також у гібридній війні проти України.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

### Джерела:

1. Конституция Российской Федерации. URL : <http://www.constitution.ru/> (дата звернення – 26. 09.23).
2. Кримінальний кодекс Російської Федерації від 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. від 23.04.2019) КК РФ Стаття 354.1. Реабілітація нацизму. URL : [http://www.consultant.ru/document/cons\\_doc\\_LAW\\_10699/be763c1b6a1402144cabfe17a0e2d602d4bb7598/](http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/be763c1b6a1402144cabfe17a0e2d602d4bb7598/) (дата звернення – 21.06.23).
3. Кримінальний Кодекс Російської Федерації про адміністративні правопорушення від 30.12.2001 N 195-ФЗ (ред. від 23.04.2019) (із змінами і доп., чинний з 26.04.2019). URL : [http://www.consultant.ru/document/cons\\_doc\\_LAW\\_34661/82c0a663173b440cc9b027bc8e687dc9e36e71ad/](http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34661/82c0a663173b440cc9b027bc8e687dc9e36e71ad/) (дата звернення – 26. 09.23).
4. Послание Президента Федеральному Собранию. 3 декабря 2015 года. Москва, Кремль. URL : <http://kremlin.ru/events/president/news/50864> (дата звернення – 26. 09.23).
5. Послание Президента Федеральному Собранию. 4 декабря 2014 года. Москва, Кремль. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/47173> (дата звернення – 26. 09.23).
6. Проект: Федеральный закон «Про протидію реабілітації в нових незалежних державах на території колишнього Союзу РСР нацизму, нацистських злочинців та їхніх посібників». *Регнум*. 20 квітня 2009. URL : <https://regnum.ru/news/1153517.html> (дата звернення – 26. 09.23).
7. Стратегия национальной безопасности от 31.12.2015 г. URL: <http://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html> (дата звернення – 29.08.23).
8. Указ Президента Російської Федерації від 15 травня 2009 р N 549 «Про Комісію при Президентові Російської Федерації з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії». URL: <https://rg.ru/2009/05/20/komissia-dok.html> (дата звернення – 26.05.23).

9. Указ Президента РФ от 15.05.2009 N 549 (ред. от 08.09.2010) «О комиссии при президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России». URL: <http://www.zakonprost.ru/content/base/150581> (дата звернення – 26.05.23).

10. Федеральный закон від 5 травня 2014 р N 128-ФЗ «Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації». URL : <http://ivo.garant.ru/#/document/70648878/paragraph/11:0> (дата звернення – 25.10.23).

11. European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe (2019/2819(RSP)). URL: [www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021\\_EN.html](http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html) (дата звернення – 16.07.23).

#### **Література:**

12. «Русский мир»: нові реалії старого міфу». Матеріали круглого столу. Кам'янець-Подільський : 2011. 24 с.

13. Акопов С.В. «Почему так актуально «актуальное прошлое»? (Рецензия). Рес. ad op.: Малинова О.Ю. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности. Москва : Политическая энциклопедия, 2015. 207 с. *Символическая политика*. 2016. С.363-370

14. Аналитика заканчивается, и остается одна политика»: історик Алексей Голубев о докладе «Какое прошлое нужно будущему России». 15.03.2017. URL: <http://geftr.ru/archive/21523> (дата звернення – 26.05.23).

15. Аникин Д.А. Память о Сталине как символический ресурс: современные противоречия и риски *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.3-6.

16. Арпентьева М.Р. Историческая память и ее сохранение: социокультурный смисл. *Историческая память: травмы прошлого,*

*противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.11-16.

**17.** Артамонов Д.С., Тихонова С.В. DIY-технологии в конструировании исторической памяти. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.16-21.

**18.** Асеев А.Д. Шишков В.В. Россия в «войнах памяти»: историческая политика в восточной Европе. *Вестник Московского государственного лингвистического университета. Общественные науки.* 2020. Вып. 2. С.2-23

**19.** Ачкасов В. О. Роль «історичної політики» в формуванні російської ідентичності. *Журнал соціології та соціальної антропології (ЖССА).* 2015. №2(78). С.181-192.

**20.** Бабка В.Л. Исторична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. Дис. канд. політ. наук. 23.00.03. Ніжин : 2016. 249 с.

**21.** Баранова В., Жукова М. Коллективная память о России XX века и ценности разных поколенческих групп. *Российский психологический журнал.* 2018. Том 15. № 3. С.190-208.

**22.** Барциц И. Доктрина Конституционного патриотизма: Европейский вызов и российская перспектива (К 20-летию Конституции РФ). *Государство и право.* 2014. №1. С. 5-16.

**23.** Беллер А.В. Эволюция внешней политики Российской Федерации в постбиполярной системе международных отношений. Выпускная квалификационная работа. ОП ВО «41.03.05 – Международные отношения». Екатеринбург : 2011. 112 с.

**24.** Белов С.И. Трансформации политики памяти в отношении Второй мировой войны в 2008 – 2018 гг. Дис. докт. полит. наук 23.00.02. Москва : 2021. 371 с.

**25.** Білоруські та російські вчені будуть розвивати взаємодію в збереженні історичної пам'яті. *Белта*. 28 червня 2018. URL : <http://www.belta.by/society/view/beloruskie-i-rossijskie-uchenye-budut-razvivat-vzaimodejstvie-v-sohranenii-istoricheskoy-pamjati-308682-2018> (дата звернення – 26.05.23).

**26.** Бляхер Л. Фронтір майбутнього. Росія в глобальній політиці. 13 вересня 2018. URL : <https://www.globalaffairs.ru/number/Frontir-buduschego-19738> (дата звернення – 26.05.23).

**27.** Бойко О. Д. Колективна пам'ять: природа, суть, структура. *Національна та історична пам'ять : щоквартальний зб. наук. пр.* Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети». Вип. 3 / гол. ред. В. Ф. Солдатенко ; Укр. ін-т нац. пам'яті. 2012. С.93-105.

**28.** Бойко О. Д. Особливості структури колективної пам'яті. *Наукові праці. Політологія*. Випуск 224. Том 236. С.27-32.

**29.** Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990-2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 377-400.

**30.** Бубнов О.Ю. Историческая политика и борьба интерпретаций коллективного прошлого в публичной сфере. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskaya-politika-i-borba-interpretatsiy-kollektivnogo-proshlogo-v-publichnoy-sfere> (дата звернення – 26.05.23).

**31.** Буганов А. В. Русские начала XXI в. Историческая память и этнокультурная идентичность. *Историческая память и российская идентичность* / под. ред. В.А. Тишкова, Е.А. Пивневой. М.: РАН, 2018. С.52-70

**32.** Валеева Г.Р., Борисов Д.С., Гибадуллина Р.Н. Взаимосвязь исторической памяти и медиа в современном мире. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.26-29.

33. Вовкович І. Методологія порівняльного аналізу перехідних періодів історії країн Центрально-Східної Європи другої половини ХХ ст. С.161-169.
34. Головашина О.В. «Мемориальные войны»: между метафорой и концептом. *Tempus et Memoria*. 2021. Т. 2. № 1. С.43-52
35. Горло Н.В. Функціональні та концептуальні моделі політики іредентизму. Автореф. дис. докт. політ. наук. 23.00.02. Львів : 2019. 43 с.
36. Готра І. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2015. № 2. С.143-155.
37. Гула Р.В. Політичний міф й історична пам'ять. *Наукові праці МАУП*. 2017. вип. 52(1). с. 49-55.
38. Дюков О. «Ни одно общество в мире не может обойтись без своей «политики памяти». URL: <https://web.archive.org/web/20090205132447/http://liberty.ru/Themes/Aleksandr-Dyukov-Ni-odno-obschestvo-v-mire-ne-mozhet-obojtis-bez-svoej-politiki-pamyati> (дата звернення – 26.05.23).
39. Ионов И. Н. Формы исторической памяти и проблемы идентификации. *Историческая память и российская идентичность* / под. ред. В.А. Тишкова, Е.А. Пивневой. М.: РАН, 2018. С.35-52
40. Историческая память. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F\\_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D1%8C](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D1%8C). (дата звернення – 26.05.23).
41. Исторична пам'ять. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0\\_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D1%8C](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D1%8C) (дата звернення – 26.05.23).
42. Касьянов Г.В. Голодомор и строительство нации. *Журнал российской внутренней и внешней политики*. 2009. Май-Август. Т.13. С.24-43.

**43.** Касьянов Г.В. Исторична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118-137.

**44.** Касьянов Г.В. Исторична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С.135-159.

**45.** Ковальська-Павелко І. «Війни пам'яті» як ключовий чинник формування державної політики пам'яті в сучасній Україні. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2022. nr 3 (35). С.7-26.

**46.** Комиссия по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F\\_%D0%BF%D0%BE\\_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D1%8E\\_%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D1%8B%D1%82%D0%BA%D0%B0%D0%BC\\_%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8\\_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B8\\_%D0%B2\\_%D1%83%D1%89%D0%B5%D1%80%D0%B1\\_%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B0%D0%BC\\_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F_%D0%BF%D0%BE_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D1%8E_%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D1%8B%D1%82%D0%BA%D0%B0%D0%BC_%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B8_%D0%B2_%D1%83%D1%89%D0%B5%D1%80%D0%B1_%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B0%D0%BC_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8) (дата звернення – 26.06.23).

**47.** Кондорский Б.М. Теоретические основы исторической памяти России. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего*. Саратов: Наука, 2018. С.95-101.

**48.** Кондратенко О. Геостратегічний вимір зовнішньої політики Російської Федерації. Монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. 607 с.

**49.** Копосов Н. Память строгого режима: История и политика в России. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 320 с.



**50.** Костенко І. Як Московія стала Росією? До 300-ліття «викрадення» назви українського народу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-rus-i-moskoviya/31521000.html> (дата звернення 25.03.2023)

**51.** Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ: ІППЕНД, 2013. 600 с.

**52.** Лёзина Е. XX век. Проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах. Москва : Новое литературное обозрение, 2021. 584 с.

**53.** Линченко А.А., Аникин Д.А. Государственная политика памяти в РФ: проблемы периодизации. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего*. Саратов: Наука, 2018. С.127-130

**54.** Лисенко О. «Як нам облаштувати Росію...», або яким має стати повоєнний світ. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/10/161047/> (дата звернення – 26.05.23).

**55.** Лисовой Н. Н., Назаренко А. В., Мельникова Л. В., Смирнова И. Ю. Империя и Церковь в истории России: духовные основы политики, национальной безопасности и русского присутствия в мире (XVIII – начало XX вв.). *Историческая память и российская идентичность* / под. ред. В.А. Тишкова, Е.А. Пивневой. М.: РАН, 2018. С.70-98.

**56.** Любарець А.В. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005-2015 рр.) дис. ... канд. істор. наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. НАНУ. Інститут історії України, Київ, 2017. 257 с.

**57.** Малинова О. Использование прошлого в российской официальной символической политике (на примере анализа ежегодных президентских посланий). *Историческая политика в XXI веке*. Москва : Новое литературное обозрение, 2002. С.368-396

**58.** Малинова О.Ю. Актуальное прошлое: символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности М . : Политическая энциклопедия, 2015. 207 с.

**59.** Маловичко С. И. Национально-государственный нарратив в структуре национальной истории. *Историческая память и российская идентичность* / под. ред. В.А. Тишкова, Е.А. Пивневой. Москва : РАН, 2018. С.133-160.

**60.** Масненко В., Тельвак В. Теоретико-методологічні засади й основні напрями досліджень історичної політики на окупованих Росією у ХХІ столітті українських територіях. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том ССLXXIV. Праці Історично-філософської секції (2021). С.546-566.

**61.** Миллер А. И. Россия: власть и история. URL: [polit.ru/article/2009/11/25/miller/](http://polit.ru/article/2009/11/25/miller/) (дата звернення – 26.05.23).

**62.** Миллер А. Россия: власть и история. *Журнал российской внутренней и внешней политики*. 2009. Май-Август. Т.13. С.6-24.

**63.** Миллер А., Малинова О., Єфременко Д. Политика памяти и историческая наука. *Российская история*. 2018. Выпуск 5. С. 128-140.

**64.** Миллер А.И. Историческая политика в России: новый поворот? *Историческая политика в ХХІ веке*. Москва : Новое литературное обозрение, 2002. С.328-368.

**65.** Миллер А.И., Липман М. (ред.) Историческая политика в ХХІ веке. Москва : Новое литературное обозрение, 2012. 648 с.

**66.** Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. 328 с.

**67.** Ніколаєць Ю.О. Політика історичної пам'яті в Україні на початку ХХІ ст. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. 2011. Вип. 2. С. 192-204.

**68.** Петров Н. Был ли Сталин преступником? *Историческая политика в ХХІ веке*. Москва : Новое литературное обозрение, 2002. С.396-421

**69.** Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Актеры, институты, нарративы: коллективная монография / под ред. А.

И. Миллера, Д. В. Ефременко. СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020. 632 с. ; ил. Электронное издание: 22.04.2020.

**70.** Политика памяти. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0\\_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%B8](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%B8) (дата звернення – 26.10.23).

**71.** Політика безпеки. Польща. Україна. За редакції Томаша Горбовського і Пйотра Косевського. Варшава: Фундація ім. Стефана Баторія. 2015. 186 с.

**72.** Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.] / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 144 с.

**73.** Понамарева А. М. Политика памяти на страницах журнала Foreign Affairs: методологические установки. Методологические вопросы изучения политики памяти: *Сб. научн. тр.* / Отв. ред. Миллер А. И., Ефременко Д. В. Москва-Санкт-Петербург : НесторИстория, 2018. С.196-222.

**74.** Прибытков А.А. Войны и конфликты в контексте исторической памяти в современной России. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.176-179.

**75.** Путин В. Россия на рубеже тысячелетий. Независимая газета. 30 декабря 1999 г. URL: [http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4\\_millenium.html](http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millenium.html) (дата звернення – 26.05.23).

**76.** Радянський народ URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9\\_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4) (дата звернення – 26.05.23).

- 77.** Російська експансія. URL:  
[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0\\_%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%96%D1%8F#%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%96%D1%8F#%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0) (дата звернення 13.10.2023)
- 78.** Російський світ. URL:  
[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9\\_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82)  
 (дата звернення – 26.05.23).
- 79.** Свичкарь И.Г. Теоретико-методологические основы сохранения историко-культурного. *Вестник ЧелГУ*. 2013. №12 (303). С. 90-94.
- 80.** Сокоринський В.О. «Меморіальна політика країн Східної Європи в епоху Пост-Правди». Дипломна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр». Одеса : 2019. 32 с.
- 81.** Стенограмма «круглого стола» конференции «Историческая политика и политика памяти» (печатається с сокращениями). *Запад, Восток и Россия: Историческая политика и политика памяти: Вопросы всеобщей истории*: Сборник научных и учеб.-метод. трудов (Ежегодник). Вып. 16 / Под ред. проф. В. Н. Земцова. Екатеринбург: УрГПУ, 2014. С.145-183
- 82.** Теміров Ю. Фактор «історичної пам'яті» у зовнішній політиці сучасної Росії. *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск*. С.257-266.
- 83.** Ткаченко В.М. Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії: монографія. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : 2020. 144 с.
- 84.** Токарева Е.А. Современные войны памяти, или подходы к интерпретации исторических событий в истории, политике и образовании. *Преподаватель XXI век*. 2021. № 2. Часть 2. С. 288-300
- 85.** Толлок Е.С. О стратегии сохранения культурного наследия России в условиях глобализации. *Историческая память: травмы прошлого*,

*противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.227-232.

**86.** Чекменёва Т.Г. Концепция «мест памяти» как система усвоения концептов национальной идентичности в современной России. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего*. Саратов: Наука, 2018. С.251-258.

**87.** Шепелева В.Б. Историческая память и современный вызов Времени. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.270-274.

**88.** Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 354 с.

**89.** Шумкина Т.Г. Проблема исторической памяти в современной российской историографии (По материалам сборника научных трудов «История и историческая память»). *Запад, Восток и Россия: Историческая политика и политика памяти: Вопросы всеобщей истории: Сборник научных и учеб.-метод. трудов (Ежегодник)*. Вып. 16 / Под ред. проф. В. Н. Земцова. Екатеринбург: УрГПУ, 2014. С.323-334

**90.** Petrov N. Don't Speak, Memory. How Russia Represses its Past. *Foreign Affairs*. Vol. 97. 2018. No. 1. Pp. 16-21.